

О. Сафончик,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного Університету «Одеська юридична академія»

ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ШЛЮБУ ТА ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Шлюбні відносини як соціальний інститут виникли задовго до появи держави та права і вже давно були врегульовані у деяких стародавніх правових системах, зокрема в римському приватному праві. Хоча правове регулювання шлюбу в римському праві не повністю відобразилося в сучасній правовій традиції, уявлення римлян про значення шлюбу та сім'ї, а також умови і процедури укладення шлюбу в римському суспільстві справили значний вплив на розвиток шлюбно-сімейного права. Однак з часом фундаментальні принципи, що лежать в основі шлюбних відносин, дедалі частіше викривляються в суспільній та правовій свідомості. Так, актуальними залишаються питання виникнення шлюбу, його значення та сутності. Крім того, на сучасному етапі розвитку законодавства Україна прагне дотримуватися правових стандартів загальноєвропейського права, що сприяє гармонізації національних законів і є основою для згуртованості правових систем.

Фактичні шлюбні відносини як суспільне явище існували ще задовго до формування правового інституту шлюбу і були обумовлені різноманітними об'єктивними та суб'єктивними факторами. Конкубінат (фактичний шлюб) за часів класичного римського права був достатньо ефективним засобом захисту прав і інтересів чоловіка

та жінки, які хотіли жити разом, але через певні об'єктивні обставини не могли укласти «законний римський» шлюб. Цей інститут залишався досить поширеним і в пізніших європейських правових системах, зокрема в Західній Європі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою наукового дослідження стали роботи таких відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як Л. В. Дячук, К. М. Глиняна, С. В. Гринько, А. О. Овчатова-Редько, О. А. Омельченко, О. А. Підпригора, І. А. Покровський, І. Пухан, Ч. Санфіліппо, Дж. Франчозі, Є. О. Харитонов, В. М. Хвостов, З. М. Черніловський та інші. У контексті розкриття особливостей виникнення шлюбних відносин у Римі окрему увагу було звернено на римські правові пам'ятки, зокрема Закони XII таблиць, Інституції Гая, Дигести Юстиніана.

Метою статті є з'ясування закономірностей та особливостей становлення та розвитку інституту шлюбу та фактичних шлюбних відносин за римським правом, виявлення обсягів його рецепції в законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Фактичні шлюбні відносини як юридична категорія були відомі ще римському праву. На українських землях, починаючи з X століття, перевага надавалася офіційно укладеному шлюбу. Термін «конкубі-

нат» (лат. «*concupinatus*», від «*con* (*cum*)» – разом і «*cubo*» – лежати, тобто співжиття, сумісне мешкання) у римському праві використовувався для позначення фактичних шлюбних відносин між особами, які не мали права укласти «законний римський шлюб» через відмінності в громадянстві або правовому статусі. Такий вид шлюбу вважався незаконним, хоча дозволяв спільне проживання чоловіка і жінки як однієї родини з наміром підтримувати шлюбні відносини, за умови, що жоден із партнерів не перебував у іншому шлюбі.

Конкубінат, тим не менш, міг розглядатися як дозволене законом спільне проживання з метою встановлення стабільних шлюбних відносин, якщо один із партнерів не мав «*jus conubii*» (права укласти шлюб). В інших випадках було необхідно укласти законний шлюб. Відповідно, конкубінат вважався «*inaequale coniugium*» (неповноцінним шлюбом). Через це будь-яке правове регулювання фактичних шлюбних відносин у римському праві було відсутнє [1].

Конкубінат передбачав тривале спільне проживання чоловіка і жінки з наміром створити сім'ю, але не мав на увазі короткочасних зв'язків, які з часів Августа переслідувалися законом. В римському праві конкубінат фактично не мав правових наслідків [2, с. 75.]. Наприклад, жінка, яка перебувала в конкубінаті, не отримувала прізвища чоловіка і не розділяла його соціальний статус, як це було у випадку законного шлюбу («*matrimonium iustum*»).

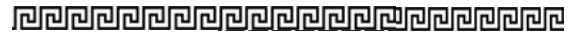
Діти, народжені в конкубінаті, не мали статусу дітей, народжених у законному шлюбі, не отримували прізвище батька, не мали права на аліменти та не могли бути спадкоємцями свого батька після його смерті, оскільки на них не поширювалася батьківська влада [3, с. 111–112]. Такі діти, звані «*liberi naturales*» (природні діти), мали певні відмінності у правовому статусі від

інших дітей, народжених поза шлюбом («*vulgoconcepti*»). Згодом було встановлено процедуру узаконення таких дітей, що дозволяло їм набути прав дітей, народжених у шлюбі. За бажанням батька, дитина, народжена в конкубінаті, могла бути узаконена та отримати права, рівнозначні тим, що мали діти, народжені в законному шлюбі. Поступово і жінкам (конкубінам), які перебували в конкубінаті, було надано низку прав. [2, с. 130].

З огляду на значення конкубінату як фактичного шлюбу, права осіб, які перебували в таких стосунках, а також права дітей, народжених у цьому шлюбі, поступово почали захищатися за допомогою різних юридичних механізмів. Наприклад, окрім народження в законному шлюбі, встановлення «*patria potestas*» (необмеженої влади батька) стало можливим через «*legitimatio*» (узаконення) – надання батьківської влади над дітьми, народженими поза шлюбом. Таким чином, батько міг офіційно визнати своїми дітей, народжених у конкубінаті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує зростаючу увагу науковців до інституту «фактичного шлюбу» як у римському приватному праві, так і в українському законодавстві. Формування інституту «фактичного шлюбу» в Україні відбувалося під впливом положень римського приватного права. Зростання кількості цивільних шлюбів у сучасному суспільстві вимагає не лише теоретичних роз'яснень, а й практичного вирішення цих питань в межах чинного законодавства.

У 2004 році, з прийняттям Сімейного кодексу України, інститут незареєстрованого державою шлюбу увійшов у рамки законодавчого регулювання. Однак, СК України не має чіткої позиції щодо регулювання фактичних шлюбних відносин. З одного боку, він не визнає їх як альтернативну форму сімейного союзу і не передбачає достатнього обсягу законодавчого регулювання такого виду

співжиття. З іншого боку, кодекс все ж таки регламентує окремі правові наслідки фактичного шлюбу. Питання конкубітату в Сімейному кодексі України залишається неоднозначним: з одного боку, він не визнає його офіційною формою союзу між чоловіком і жінкою, але з іншого – містить норми, що регулюють цю сферу відносин, включаючи аліментні питання та майнові відносини між особами, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах.

Відповідно до статті 21 СК України, спільне проживання жінки та чоловіка без укладення шлюбу не створює для них прав та обов'язків подружжя. Однак, стаття 74 СК України передбачає виняток з цього правила, встановлюючи, що майно, набуте під час спільного проживання чоловіка та жінки, які живуть однією сім'єю без реєстрації шлюбу, вважається їхньою спільною сумісною власністю [4]. Таким чином, на таке майно поширюється повний режим майнових відносин подружжя, що фактично прирівнює фактичний шлюб до традиційного в частині регулювання майнових прав [5].

Це положення вказує на сучасні відносини конкубітату, де на осіб, що не перебувають у зареєстрованому шлюбі, частково поширюються права та обов'язки, характерні для подружжя. Немає також відмінностей у регулюванні обсягу немайнових прав та обов'язків чоловіка та жінки у традиційних та фактичних шлюбах. Основна різниця полягає у праві на зміну прізвища. Згідно зі статтею 53 СК України, право на зміну прізвища виникає лише на підставі офіційної реєстрації шлюбу, яка здійснюється відповідними органами відповідно до законодавства. Через відсутність державної реєстрації у фактичному шлюбі, подружжя, яке живе в таких стосунках, не має права змінювати прізвище на підставі шлюбу.

Щодо сучасних ознак конкубітату, судова практика в застосуванні

статті 74 СК України підкреслює, що ця норма охоплює випадки, коли чоловік і жінка не перебувають у жодному іншому шлюбі, мають усталені стосунки, притаманні подружжю, та живуть однією сім'єю без офіційної реєстрації шлюбу у період придбання спірного майна. Таким чином, «неодружений» статус обох осіб є першою обов'язковою ознакою фактичного шлюбу.

Згідно зі статтею 3 СК України, можна визначити кілька ключових ознак фактичної сім'ї, що складають конкубітат між чоловіком і жінкою. По-перше, пара повинна спільно проживати; якщо чоловік і жінка живуть окремо, їхні стосунки не можуть вважатися фактичним шлюбом. По-друге, вони повинні вести спільне господарство, що означає спільне користування, володіння та розпорядження майном. Це передбачає об'єднання фінансів (спільний бюджет) і спільне витрачання коштів на ведення домашнього господарства. По-третє, чоловік і жінка повинні мати взаємні права та обов'язки, які характерні для подружжя.

Аналізуючи особисті немайнові права у фактичному шлюбі, здається, що відмінностей між зареєстрованим і незареєстрованим шлюбом не так вже й багато. Зокрема, як чоловікові, так і жінці гарантуються рівні права та можливості відповідно до основних прав і свобод людини. Вони мають свободу у виборі професії, заняття, місця проживання, а також право на свободу думки, совісті та релігії. І у фактичному, і в зареєстрованому шлюбі чоловік і жінка можуть вільно розподіляти сімейні обов'язки та спільно ухвалювати рішення щодо сімейного життя (наприклад, з питань утримання, виховання та навчання неповнолітніх дітей).

Оскільки особи, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах, є учасниками сімейних відносин, на них покладено обов'язок піклуватися про здоров'я, розвиток та матеріальне

забезпечення своїх дітей. Сторони несуть відповідальність одна перед одною та перед іншими членами сім'ї за свою поведінку. Як чоловік, так і жінка мають право на особисту свободу, фізичний і духовний розвиток, повагу до своєї індивідуальності та шанування будь-якої праці, яка здійснюється в інтересах сім'ї.

Аналізуючи особисті немайнові права у фактичному шлюбі, можна дійти висновку, що між зареєстрованим і незареєстрованим шлюбом не існує значних відмінностей. Як чоловік, так і жінка мають рівні права та можливості відповідно до основних прав і свобод людини. Вони вільні у виборі професії, занять, місця проживання, а також мають право на свободу думки, совісті та релігії. У фактичному шлюбі, так само як і в зареєстрованому, партнери можуть вільно розподіляти сімейні обов'язки та разом ухвалювати рішення, що стосуються їхнього спільного життя (наприклад, у питаннях утримання, виховання та навчання неповнолітніх дітей).

Оскільки особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, є учасниками сімейних відносин, на них лежить обов'язок піклуватися про здоров'я, розвиток і матеріальне забезпечення своїх дітей. Обидва партнери несуть відповідальність одна перед одною та перед іншими членами сім'ї за свою поведінку. Як чоловік, так і жінка мають право на особисту свободу, фізичний і духовний розвиток, повагу до своєї індивідуальності та шанування будь-якої праці, що виконується в інтересах сім'ї.

Що стосується права фізичної особи, яка досягла шістнадцяти років, то вона має можливість самостійно змінити своє прізвище та/або ім'я. Однак у цьому випадку прізвище не буде спільним, а просто однаковим. Ще однією принциповою відмінністю є те, що у фактичних шлюбних відносинах не виникає презумпція батьків-

ства, закріплена в частині 1 статті 122 Сімейного кодексу України, відповідно до якої дитина, зачата або народжена у шлюбі, вважається такою, що походить від подружжя. Таким чином, питання визначення походження дитини у фактичних шлюбних відносинах має вирішуватися відповідно до статті 125 СК України [4].

Сьогодні, при виникненні спорів у фактичних шлюбних відносинах (у порівнянні з зареєстрованим шлюбом), виникає низка серйозних правових проблем, оскільки відсутність чіткої системи правового регулювання відносин конкубіату ускладнює формування єдиного підходу судових органів до вирішення таких спорів. Незважаючи на ці труднощі, конкубіат стає все більш популярним у сучасному суспільстві.

Сучасний стан справ свідчить про те, що вітчизняне законодавство починає впроваджувати інститут зареєстрованого партнерства. Зокрема, 25 серпня 2015 року Президент України підписав указ «Про затвердження Національної стратегії у сфері права людини». У цьому документі окреслені напрямки та стратегії, що спрямовані на об'єднання суспільства навколо розуміння цінності прав і свобод людини, які мають захищатися на основі принципу рівності та недискримінації. Також планується розробка та подання на розгляд Кабінету Міністрів України проекту закону, що стосується легалізації зареєстрованого цивільного партнерства для різностатевих і одностатевих пар, з урахуванням їх майнових та немайнових прав, права на спадкування, а також забезпечення утримання одного партнера іншим у разі непрацездатності та конституційного права не свідчити проти свого партнера.

В Україні одностатеві шлюби не легалізовані. Однак у умовах активної фази війни зростає кількість ситуацій, коли стосунки потребують офіційного визнання державою. Цивільні парт-

нерства стають актуальними, зокрема у випадках поранення, полону чи загибелі одного з партнерів.

У середині липня 2022 року була подана петиція до президента про легалізацію одностатевих шлюбів, яка набрала необхідні 25 тисяч голосів [6]. Володимир Зеленський зазначив, що наразі легалізувати одностатеві шлюби неможливо, оскільки відповідно до Конституції вони «ґрунтуються на вільній згоді жінки й чоловіка». Зміни до Конституції в умовах воєнного стану не допускаються. Проте, за його словами, Кабінет Міністрів вже розробляє варіанти рішень щодо легалізації зареєстрованого цивільного партнерства як альтернативи шлюбом. «Згідно зі статтею 116 Конституції України, Кабінет Міністрів вживає заходів для забезпечення прав і свобод людини та громадянина», – підкреслив Зеленський. Президент також доручив прем'єр-міністру Денису Шмигалю розглянути питання, порушене в електронній петиції, та поінформувати про відповідні результати.

Проект Закону про інститут реєстрованих партнерств № 9103 був зареєстрований у Верховній Раді України 13.03.2023 року [7]. Ним передбачено, зокрема наступне, що реєстроване партнерство надає партнерам статус членів сім'ї першого ступеня спорідненості, незалежно від того, чи проживають вони разом і ведуть спільне домашнє господарство.

Згідно з законопроектом, реєстрація партнерства має відбуватися протягом 10 днів з моменту подання відповідної заяви, а розірвання партнерства можливе як за спільною заявою, так і на основі волевиявлення однієї зі сторін. Проект також передбачає можливість реєстрації партнерства за відсутності одного з партнерів або поза межами органу реєстрації актів цивільного стану, що є актуальним у випадку, якщо один із партнерів є військовослужбовцем.

На майно, яке придбали реєстровані партнери протягом цивільного партнерства, законопроект пропонує поширити режим спільної власності, якщо партнери не визначили інший порядок у договорі.

Також у проекті передбачені процедури в разі зникнення безвісти або смерті одного з партнерів, включаючи питання спадкування.

Однак в Україні на даний час не легалізовані одностатеві шлюби. Водночас в умовах активної фази війни ситуацій, коли стосунки потребують офіційного визнання державою, стає більше. Цивільні партнерства тепер – це, зокрема, про поранення, полон чи загибель одного з партнерів.

Висновки. Отже, фактичні шлюбні відносини виступають однією з основ для створення сім'ї. Такий підхід цілком узгоджується з положеннями Конституції України, яка гарантує право на особисту свободу. Це дозволяє стверджувати, що кожна особа має право самостійно обирати форму сімейного життя, будь то зареєстрований шлюб або фактичні шлюбні відносини. Зокрема, пункт 2 статті 3 Сімейного кодексу України закріплює це конституційне право чоловіка та жінки, а стаття 5 гарантує, що «ніхто не може зазнавати втручання у його сімейне життя, крім випадків, установлених Конституцією». Таким чином, незалежно від способу створення сім'ї правовий статус її учасників перебуває в однаковій правовій площині. [8, с. 99].

Говорячи про правову природу фактичних шлюбних відносин, варто зазначити, що відповідно до законодавства України вони мають бути віднесені до юридичних станів. Сам вступ у фактичні шлюбні відносини є юридичним фактом, що веде до виникнення сімейних правовідносин. Водночас у країнах, де фактичні шлюбні відносини не визнаються законодавством, їх не розглядають як юридичний стан. У юридичній літературі також існує думка про доціль-

ність визнання фактичного шлюбу як сімейно-правового інституту особливого роду (*sui generis*) [9, с. 53].

Таким чином, на основі проведеного аналізу доцільно розглядати фактичні шлюбні відносини як особливий вид правовідносин, подібний до шлюбних (квазішлюбні правовідносини), яким властиві наступні характеристики: 1) це сімейний союз між чоловіком і жінкою; 2) особи, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах, ставляться одна до одної як до подружжя; 3) вони проживають однією сім'єю; 4) ведуть спільне домашнє господарство; 5) мають взаємні права та обов'язки, які можуть бути як майновими, так і немайнровими; 6) ці відносини мають тривалий характер; 7) відсутня державна реєстрація таких відносин; 8) немає інших союзів, у яких можуть перебувати особи.

Отже, особисті немайнрові права осіб, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, слід розглядати через призму сімейних відносин. Однак, необхідно зазначити, що на практиці реалізація цього підходу ускладнюється через недостатню регламентацію на законодавчому рівні. Водночас існує практика в європейських країнах, які випереджають українське законодавство у цьому питанні і змогли подолати морально-суспільні бар'єри для усунення дискримінаційних перешкод у регулюванні фактичних шлюбних відносин.

Сьогодні спостерігається тенденція зростання кількості пар, які обирають фактичне співжиття. Сучасні дослідження пояснюють це явище з різних позицій: від зростання індивідуалізму та руйнування традиційних сімейних інститутів до бажання людей створювати сім'ї на менш формалізованих засадах. Аналіз наукової літератури дозволяє виділити основні причини, чому особи обирають створення сім'ї на підставі фактичних шлюбних відносин.

По-перше, це небажання вступати у формалізовані стосунки,

тобто шлюб. У цьому контексті фактичні шлюбні відносини можуть розглядатися як альтернатива шлюбу. По-друге, фактичні шлюбні відносини можуть виступати як проміжний етап перед укладенням шлюбу, що часто називають «пробними шлюбами». В обох випадках йдеться про вільний вибір осіб, коли не існує законодавчих перепон для укладення шлюбу.

Фактичні шлюбні відносини є однією з поширених форм створення сім'ї. У більшості європейських країн вони не регулюються правом і не несуть правових наслідків. Натомість українське законодавство досить детально регулює відносини фактичного подружжя. Проте, практична реалізація деяких норм стикається з труднощами, зумовленими неформальним характером таких відносин, що ускладнює визначення їх тривалості, а також моментів початку та завершення.

Крім того, хоча в українському сімейному законодавстві запроваджено можливості урегулювання сімейних відносин через договори, підхід до регулювання фактичних шлюбних відносин викликає сумніви щодо своєї доцільності.

Представлена стаття присвячена актуальним питанням впливу римського приватного права на формування інститутів шлюбу та фактичних шлюбних відносин в Україні. Зазначено, що попри значну поширеність фактичних шлюбних відносин в українському суспільстві, законодавство України все ще не забезпечує належного правового регулювання цих відносин. Крім того, доктрина національного права не пропонує вичерпних пояснень, які б чітко визначали відмінності між «фактичним шлюбом» та «зареєстрованим шлюбом». Це створює безліч юридичних проблем, які потребують вирішення, що підкреслює актуальність даного дослідження.

В статті акцентовано увагу на тому, що фактичні шлюбні відносини як суспільне явище існували ще задовго до формування правового інституту шлюбу і були обумовлені різноманітними об'єктивними та суб'єктивними факторами. Конкубінат (фактичний шлюб) за часів класичного римського права був достатньо ефективним засобом захисту прав і інтересів чоловіка та жінки, які хотіли жити разом, але через певні об'єктивні обставини не могли укласти «законний римський» шлюб. Цей інститут залишався досить поширеним і в пізніших європейських правових системах, зокрема в Західній Європі.

Зазначено, що в умовах сьогодення при виникненні спорів у фактичних шлюбних відносинах (у порівнянні з зареєстрованим шлюбом), виникає низка серйозних правових проблем, оскільки відсутність чіткої системи правового регулювання відносин конкубінату ускладнює формування єдиного підходу судових органів до вирішення таких спорів. Незважаючи на ці труднощі, конкубінат стає все більш популярним у сучасному суспільстві. Отже, питання регулювання особистих немайнових правовідносин «фактичного подружжя» залишається відкритим і потребує конкретизації та подальшого розвитку.

Ключові слова: сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, римське приватне право, шлюб, шлюбні правовідносини, сімейні правовідносини, фактичні шлюбні відносини, подружжя, конкубінат.

Safonchuk O. The influence of Roman private law on the formation of marriage institutions and de facto marital relations in Ukraine

The present article deals with the topical issues of influence of Roman private law on the formation of marriage institutions and de facto marital rela-

tions in Ukraine. It is noted that despite the significant prevalence of de facto marital relations in Ukrainian society, the legislation of Ukraine still does not provide for proper legal regulation of such relations. In addition, the doctrine of national law does not offer comprehensive reasoning that would clearly define the differences between a “de facto marriage” and a “registered marriage”. This causes many legal issues that need to be addressed that emphasizes the relevance of the present study.

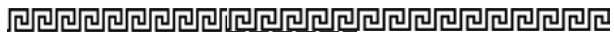
The article emphasizes that de facto marriage relations as a social phenomenon existed long before the formation of the legal institution of marriage and were conditioned by various objective and subjective factors. Concubinage (de facto marriage) in the days of classical Roman law was a fairly effective means of protecting the rights and interests of a man and a woman who wanted to live together but, due to certain objective circumstances, could not enter into a “legal Roman” marriage. The institution remained quite widespread in subsequent European legal systems, particularly in Western Europe.

The author marks that in today’s conditions, when disputes arise in de facto marriage relations (as compared to registered marriage), a set of serious legal problems arise, since the lack of a well-defined system of legal regulation of concubine relations makes it difficult to form a unified approach for the judicial authorities to resolving such disputes. Despite these difficulties, concubinage is becoming increasingly popular in modern society.

Thus, regulating personal non-property legal relations of “de facto spouses” remains open and requires further specification and development.

Key words: family law, family legislation, family law relations, Roman private law, marriage, marital legal relations, family law relations, de facto marriage relations, spouses, concubinage.

Література:

1. Підпригора О.А. Римське право: підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. URL : <http://uerb.scienceontheweb.net>

2. Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник за ред. Є.О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2019. 296 с.

3. Трофанчук Г.І. Римське приватне право: навчальний посібник. Київ : Атіка, 2006. 248 с.

4. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. Ст. 135.

5. Андреева Н.С., Красицька Л.В. Правовий режим майна жінки та чоловіка, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ. 2014. № 6.

Том 1. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/816>

6. Легалізація одностатевих шлюбів: петиція №22/144562-en <https://petition.president.gov.ua/petition/144562?fbclid=IwAR0WogoHeb4zA6vuvjmbTAZrEjqqJJsSQgnRYJrHxsd8tQTE1rc4WVTBY>

7. Проект Закону про інститут реєстрованих партнерств № 9103 від 13.03.2023 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497>

8. Ревуцька І.Е. «Інші» підстави створення сім'ї. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. Р. 1. № 1. Р. 95-102.

9. Петrenchенко С.А. Державна реєстрація шлюбу та фактичні шлюбні відносини в Україні: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. № 5. Т. 1. С. 222–225.

